

UDK 296 (497.5) "16/17"

933 (497.5) "16/17"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 6. rujna 2005.

Prihvaćeno za tisak: 19. prosinca 2005.

“Privremena prisutnost” Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću

Ljiljana Dobrovšak

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19/1

Zagreb

Republika Hrvatska

U radu autorica iznosi prve podatke o Židovima na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije te Vojne krajine tijekom 17. i 18. stoljeća. Budući da im je naseljavanje na to područje bilo zabranjeno, Židovi ipak dolaze na sajmove u hrvatske gradove kao trgovci, autorica ih je podijelila s obzirom na vrijeme provedeno u određenom mjestu na prolazne, povremene i „privremeno prisutne“ židovske trgovce.

Ključne riječi: Ugarska, Hrvatska, Slavonija, Židovi

Prvo veće doseljavanje Židova na područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije¹ zabilježeno je početkom 19. stoljeća, ali ipak se ne bi smjela zaboraviti njihova «privremena prisutnost» u 17. i 18. stoljeću. Od druge polovice 15. stoljeća² pa sve do sredi-

¹ U radu će se govoriti o Židovima na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije i Vojne krajine, jer Židovi u Dalmaciji pripadaju pod drugi pravni sustav te se njihove židovske zajednice donekle mogu pratiti u kontinuitetu iz srednjeg vijeka, posebice zajednice iz Splita i Dubrovnika.

² Ivo GOLDSTEIN, Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine, *Zagrebački Gradec 1242.-1850.*, Zagreb, 1994., 293.-303.; Ferdinand PAJAS, Židovi u starom Zagrebu, *Narodne novine*, 284./1915. (7. prosinca 1915.), str.1.-2.; Fedor MOAČANIN, Židovi u Zagrebu do početka 17. stoljeća, *Bilten*, lipanj-srpanj, 15., Zagreb, 1990., 8. U sudbenim zapisnicima grada Zagreba spominju se Židovi već u prvoj polovici 14. stoljeća te ih nalazimo i u djelu I. K. Tkalčića «Povijesni spomenici slob. i kr. grada Zagreba», i to u zapisnicima. Spominju se u ročištima ovi Židovi: 1355. Židov Ilija (dva puta); 1355. spominju se samo «Židovi» (Judaei) u nekoj parnici radi tri forinte; 1382. opet se spominje samo «Židov»; 1382. ročište je protiv Židova (Judaeum), što ga tuži Filip sin Mavrin; 1385. bio je neki Židov (Judaeus) tužiteljem no ročište je odgođeno. Godine 1387. došao je Židov (Judaeus) pred gradskog sudca kao tužitelj protiv nekog Matije. 1443. održana je rasprava o parnici protiv Židova Salamona i njegove žene jer

ne 18. stoljeća nema dovoljno pronađenih podataka o Židovima u Hrvatskoj, a još je manje tekstova koji obrađuju tu temu. No ipak se ne može reći da Židova u tim krajevima u tom vremenu nije bilo.³ Prema najnovijim istraživanjima starije građe, koja se nalazi u hrvatskim ali i mađarskim arhivima, pronalazi se sve više i više dokumenata koji potvrđuju njihovu prisutnost, pa makar i «privremenu» prisutnost na tom području. Ne smije se prijeći preko činjenice, da su Židovi u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji dio mađarskoga židovstva, te ih se kao takve mora promatrati. Nažalost, na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije ne može se pratiti kontinuitet židovskih zajednica od srednjeg vijeka, nego se njihova povijest prati od oslobođenja tih područja od Turaka (1683.-1699.), kada austrijske vlasti počinju naseljavati opustjela slavonska sela, pa sve do današnjih dana.

1. Položaj Židova u Habsburškoj Monarhiji do Patenta o toleranciji Josipa II.

Doseljavanje Židova i njihov život kretali su se unutar zabrana, ograničenja i na kraju dozvola od habsburških vladara, Ugarskog sabora, ali i županijskih institucija i magistrata. Nakon što je 1670. godine Leopold I. obznanio ukaz o protjerivanju Židova iz Beča, mnogi bečki Židovi počeli su se seliti u susjedne austrijske pokrajine, Češku, Moravsku, ugarske županije (Šopronska, Željezna, Mošonska, Požunska, Zala), a neki i na imanja ugarskoga plemstva (magnata).⁴ Židovi su krajem 17. i početkom 18. stoljeća dolazili na ta područja kao pokućarci, torbari (njem. *hausireri*) i putujući trgovci te su se naseljavali po gradovima i selima uz prešutnu dozvolu ugarskih magnata (magnati su imali pravo Židove naseljavati na svoje posjede te su time postajali njihovi zaštitnici), županija i pojedinih gradova. S gradskom dozvolom išli bi od kuće do kuće i prodavali raznovrsnu robu (tkanine, galanteriju, «nirnbëršku robu», noževe, igle, a na selu su otkupljivali žitarice, vunu, kožu, duhan, krzno, perje).⁵ Židovske obitelji ili pojedinci koji su privremeno naseljavali ta područja dolazili su pretežno iz navedenih ugarskih županija (neke od njih danas su dio austrijske oblasti Gradišće/Burgenland), sjeverne Ugarske, Moravske, Češke, rjeđe, iz Galicije, Poljske, Osmanskog Carstva ili Italije.

Budući da je Židovima bilo zabranjeno naseljavanje na ta područja, vjerojatno su prvi doseljenici pojedinačno došli odmah nakon odlaska Turaka u pogranične krajeve s austrijskom vojskom kao dobavljači streljiva i živežnih namirnica. Kao što smo spomenuli, svakidani život Židova kretao se unutar normativnih akata koje su donosile službene vlasti. Najniža instancija bila je gradska uprava ili magistrat koji je odlučivao hoće li im se izdati dozvola boravka; magistrat je ujedno i provodio i popise stanovništva te davao u najam gradsku imovinu. Magistrati su stalno bili pod pritiskom kršćanskoga građanstva, carske vlasti u Beču i Budimu te gradskog stanovništva. Kršćansko je građanstvo zbog predrasuda, ali i štiteći vlastitu tr-

je Matija sin Petra Radočaja prisegao radi krivotvorene forinte. Židovi se u parnicama još spominju 1444., 1450., 1454., 1457., 1483., 1459., 1551., 1553., 1566., 1602.

³ Ovdje bih ipak napomenula radove rabina Gavra Schwarzra, koji je objavio nekoliko priloga o povijesti Židova u Hrvatskoj u 18. stoljeću, i radove Slavka Gavrilovića, koji je pisao o Židovima u Srijemu te su njihova dostignuća rabljena u ovom radu.

⁴ Maren FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb, 2000., 185.

⁵ Isto, 177.-178.

govinu, nastojalo na svaki način ograničiti židovsku trgovačku djelatnost. Gradsko se stanovništvo zalagalo za redovitu dopremu živežnih namirnica (u nekim slučajevima i luksuzne robe), a carske vlasti nisu nikada zauzele čvrsto stajalište o tome što bi sa Židovima, pa su izdavanjem raznih zakona, birokratskom zbrkom i prevrtljivošću utjecali na odnose mjesnog stanovništva prema Židovima. Viša instancija bila je pokrajinska uprava, koju je predstavljalo Ugarsko kraljevsko namjesništvo (*Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*) i uz njega Ugarski sabor. Namjesništvo je u većini slučajeva bilo sklonije Židovima nego magistrati i dopuštalo im je naseljavanje tamo gdje bi ga magistrat zabranio. Najviši stupanj vladajućeg sustava bio je Beč ili Dvor, tj. carska kancelarija, odakle su dolazili zakonski propisi kojima se određivao pravni položaj Židova.⁶

Već se u ugarskom zakonu⁷ *Verböczyevom Tripartitumu* iz 1514.⁸ u 36. naslovu III. glave spominju Židovi. Iako se ne govori izravno da se židovska vjera tolerira, nego se određuje način davanja sudbene prisege, koja se definira točno po propisima židovske vjere, pa se iz toga može zaključiti da se židovska vjera «donekle» tolerirala, no ne znamo koliko. Spomenuti «tituluš» govori da su Židovi bili prisutni i kretali se kao trgovci po Ugarskoj te sudjelovali u parnicama.⁹ Prema ranijim ukazima Ugarskog sabora i vladara (izdanim od 1526. do sredine 17. stoljeća) Židovi nisu smjeli posjedovati nekretnine, baviti se zemljoradnjom i koristiti kršćansku radnu snagu, a zakonskim člankom 91./1647. isključilo ih se iz zakupa mitnica.¹⁰ U međuvremenu su izdane razne zabrane koje su im opstanak još više ograničavale, a 1669. Leopold I. (1658.-1705.) osnovao je inkvizicijsku komisiju koja je proučavala židovsko pitanje (tvrdilo se da su u tajnim vezama s Turcima te da su židovske zajednice i sinago-

⁶ Isto, 180.

⁷ Lujo MARGETIĆ, Neke napomene o hrvatsko-ugarskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 5., Zagreb, 2003., 1091.-1092. Iako je na teritoriju Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije vladalo hrvatsko-ugarsko pravo, ono se ipak razlikuje od ugarskog prava, tj. prava Kraljevstva Ugarske. Zajedničko pravo razlikuje se u dva pravna sustava. Jedno je ono koje se odnosilo na pravo koje je važno u županijama, tzv. opće ugarsko-hrvatsko pravo, a drugo je pravni sustav koji se primjenjivao u gradovima, a koji su izrađivali svoj pravni sustav na osnovi povlastica, u prvom redu kraljevskih, ali i banskih, odnosno drugih javnopravnih subjekata.

⁸ Ivan ERCEG, Životni uvjeti stanovništva u Slavoniji (i dijelu Podunavlja) krajem 17. i početkom 18. stoljeća, *Acta historico-oeconomica*, vol. 21., Zagreb, 1994., 24. Istvan Verböczy (1458.-1541.) sastavio je zbirku ugarskog običajnog prava *Opus Tripartitum juris consuetudinarii incliti regni Hungariae partiumque eidem annexarum* (Trodiyelno djelo običajnog prava slavnog Kraljevstva Ugarskog i njemu pripojenih područja), tzv. «Tripartit». *Tripartit* je 1574. s latinskog preveo Ivan Pergošić na hrvatski.

⁹ Šandor BRESZTYENSZKY, *Izraelićani i vršenje patronatskog prava*, Zagreb, 1890., 4.-5.; Zvonimir BARTOLIĆ, *Ivanuš Pergošić, Decretum 1574, Hrvatski kajkavski editio princeps*, Matica Hrvatska Zrinski, Čakovec, 2003., 187.-188., 389.-390; članak/tituluš XXXVI. u hrvatskokajkavskom prijevodu *Verböczyjeva Decretuma* glasi: »KOTERIM ZAKONOM MORAJU ŽIDOVIE PROTIV KERŠČENIKOM PRISEGATI; Mozebiti da od Židovov nie mene ništar potrebno pisati, zato arse od pravd židovskih kaj ini to ini privilegijomi poznavaju biti, koteri su protivni zveličenju i inako se vidi pogibelno dugovanje biti od ožur pravdu činiti, da kajse vnogokrat pripeti da se Židovom prot keršćenikom daje prisega. Zato sem židovske prisege moduš na teh knjig konci položil ...».

¹⁰ *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytar*, 1608.-1657., Budapest, 1900., 482., Š. BRESZTYENSZKY, *Izraelićani*, 5., u zakonskom članku 91./1647. §. 8. II. Dekreta Ferdinanda II. Židove se isključuje od zakupa mitnica riječima: «*Hos loci, renovatur, art.15 anni 1630 vigore cujus, ut Judaei ab arendatione teloniorum, veluti Jurium Regni incapaces, infideles, ut nulla conscientia praediti, finita hac diaeta, quantocys amoveantur: ac ut contrarium facientes, poenam amissionis teloni incurrant ipso facto.*»

ge mjesta gdje se kuju protukršćanske urote).¹¹ Vrhunac je rada komisije odluka Leopolda I. iz 1689. godine, kojom je zahtijevao izgon Židova iz Beča, Gornje i Donje Austrije.¹² Za vladavine Karla VI. (1711.-1740.) broj Židova smanjio se (1712. protjerani su ne-privilegirani Židovi iz Beča), ograničeno im je pravo slobodnog ulaska u zemlju i poslovanja, poglavito zakupljivanja regalnih prava.¹³ Da bi se zaustavio porast židovskog stanovništva u Ugarskoj, Ugarsko namjesničko vijeće zatražilo je 1725. godine od svih županija da zabrane dolazak Židova iz drugih zemalja te da o njima vode evidenciju, pa se nakon toga židovsko stanovništvo počelo popisivati.¹⁴ U rujnu 1726./1727. obznanjen je tzv. *Familiengesetz/Familiatäten Gesetz* (važio je sve do zakona o emancipaciji), prema kojem se samo najstariji sin iz židovske obitelji smio ženiti u zemlji u kojoj se rodio te smio u njoj i ostati, a mlađi sinovi, koji su željeli osnovati obitelj, morali su se iseliti. Taj je zakon uglavnom bio donesen za austrijske i češko-moravske pokrajine carstva da bi se «rasteretile» od židovskog stanovništva, a uzrokovao je seljenje židovskih mladića iz spomenutih pokrajina u Ugarsku. U isto doba car je naredio «separaciju» Židova iz svih gradskih četvrti u kojima su stanovali kršćani, kao i iz zgrada u blizini kršćanskih crkava.¹⁵ Nešto kasnije objavljena je odluka o protjerivanju iz carstva svakog Židova koji nije imao osobnu iskaznicu.¹⁶

Za vremena vladavine Marije Terezije (1740.-1780.) izdane su brojne zabrane,¹⁷ ali i dozvole za naseljavanje, pa se može reći da je politika carice prema Židovima bila proturječna. S jedne strane, carica je izražavala duboku osobnu mržnju prema Židovima¹⁸ i čak je 1744.-1745. izdala ukaz o izgonu Židova iz Češke i Moravske (u toku Prvog šleskog rata 1740.-1742. Židovi su optuženi da su pomagali pruske vojnike), koji je ubrzo bio opozvan (1748.), a, s druge strane, pozivala je Židove u svoje carstvo, bogatima dodjeljivala status «zaštićenih» i dopuštala otvaranje manufakturna.¹⁹ Zanimljivo je napomenuti da je Marija Terezija bila restriktivna prema Žido-

¹¹ Werner KELLER, *Povijest Židova od biblijskih vremena do stvaranja Izraela*, Zagreb, 1992., 321.

¹² Steven Bela VARDY, *The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Joseph Eötvös*, *Ungarn-Jahrbuch*, Band 7., München, 1976., 138.

¹³ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovici XIX. veka*, Beograd., 1989., 1.

¹⁴ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 1., *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, knjiga III., Zagreb, 1958., 284., „Jevreji“. Prvi progoni Židova u Poljskoj počeli su već za vladavine kosačkog hetmana Hmeljickog (1648.-1659.) i nastavili su se nakon podjele Poljske i dolaska jednog njezina dijela pod Rusiju. Njihov život pod carskim režimom odvijao se u znaku surove diskriminacije, lišeni su građanskih prava, izloženi optužbama za ritualno umorstvo i često podvrgnuti sistematskim pokoljima, te su spas nalazili preseljavanjem na područje Habsburške Monarhije.

¹⁵ W. KELLER, *Povijest Židova*, 370.-376.

¹⁶ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 181.

¹⁷ *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár*, 1740.-1835., Budapest, 1901., 36.,; Š. BRESZTYENSZKY, *Izraelićani*, 5. U I. dekretu Marije Terezije, Ugarski sabor izdao je članak 29./1741. koji je zabranjivao trgovinu vinom Grcima, Armencima i Židovima, nakon toga izdan je članak 46./1741. za Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju kojim se za njezino područje potvrđuje kao jedino priznata rimokatolička vjera.

¹⁸ W. KELLER, *Povijest Židova*, 376. Na rubu jednog dokumenta kraljica je Marija Terezija 1777. za Židove zapisala: «ne poznajem nikakvu veću kugu u državi od ove nacije ... te ih koliko je to moguće, treba držati na odstojanju i umanjivati njihov broj ... ».

¹⁹ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 181.,

vima uglavnom u austrijskom dijelu Carevine (austrijskim nasljednim zemljama), očito štiteći ekonomske interese vlastitih austrijskih podanika/cislajtanaca, suzbijajući im konkurenciju, a u ugarskom je dijelu pa i u Hrvatskoj i Slavoniji bila tolerantnija, ali do određene granice, jer je već 18. prosinca 1744. za Židove u Ugarskoj uvela poznatu tolerancijsku taksu (*Toleranztax/Taxa Judeorum*) prema kojoj Židovi više neće biti protjerivani iz Ugarskog Kraljevstva, njihova prisutnost će se podnositi, ali će zato svi ugarski Židovi (pa i hrvatski) plaćati u državnu blagajnu osam godina po 20 tisuća forinti godišnje.²⁰ Marija je Terezija uvela tolerancijsku taksu da bi nadoknadila goleme troškove koje je prouzročilo vođenje Sedmogodišnjeg rata (1756.-1763.). S druge strane Židovi, u carstvu nisu uživali sva prava koja su imali ostali podanici te su bili izuzeti od nekih davanja, pa je na taj način vladarica odlučila napuniti državnu blagajnu.²¹ Od sredine 18. stoljeća Židovi su u Ugarskoj najčešće bili sitni trgovci, krčmari, zakupci mesnica i pecari rakije. Središnja je vlast u početku štitila Židove od lokalne samovolje i razbojništva, te prisilnog pokrštavanja njihove djece, no istodobno je izdavala i zakone koji su se odnosile na zabranu trgovanja kršćanskim knjigama i slikama, na proizvodnju potaše i prodaju baruta, trgovinu vinom i stranom robom, zakup vodenica, pecara, krčmi i. t. d.²² Iako je Marija Terezija težila smanjivanju broja židovskog pučanstva na području carstva, tijekom njezine vladavine udvostručen je njihov broj zbog prve podjele Poljske 1772., kojom je Austriji pripala pokrajina Galicija i njezinih 150 000 Židova.²³ Sve do Josipa II. (1780.-1790.) Židovi su živjeli između zabrana i ograničenja (koja se na sreću Židova nisu striktno provodila), a njihov se položaj bitno izmijenio njegovim stupanjem na prijestolje. Iako Josip II. nije volio Židove, bio je pobornik «prosvijećenog apsolutizma» pa je već 13. ožujka 1781. dopustio da Židovi uz vjerske mogu pohađati i svjetovne škole. Vrhunac njegovih emancipacijskih zakona bio je «Patent o toleranciji» /«*Toleranzpatent*»²⁴ i njegovi aneksi od 19. listopada 1781. za Češku, 15. prosinca 1781. za Šleziju, krajem prosinca 1781. za Lombardiju, od 2. siječnja 1782. za nasljedne austrijske zemlje i Beč, 31. ožujka 1783. patent «*Systematica Gentis Judaicae Regulationis*»²⁵ posebno namijenjen Ugarskoj (pa i Hrvatskoj), preliminarni pa-

²⁰ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 2. Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj -Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik arhiva*, IV., Zagreb, 1902., 189.-192. Tolerancijska je taksa u prvoj godini prikupljanja 1749. već iznosila 20 tisuća forinti. Na odluku Marije Terezije, Židovi su se žalili, no ona im je smanjila rok plaćanja na 5 godina, da bi 1755. povećala iznos na 30 tisuća forinti, zatim 1772. na 50 tisuća i 1778. na 80 tisuća forinti godišnje. Godine 1807. porez je povećan za 50 %, pa zatim za 100 %. Tolerancijska taksa plaćala se sve do 1846. godine, kada ju je sveukupno ugarsko židovstvo otkupilo za 1.200.000 forinti u roku od pet godina. Tolerancijska se taksa odmjerivala za cijelo židovstvo tako da se cijela svota razdijelila prema broju židovskog pučanstva na pojedine županije.

²¹ Dušan DELIĆ, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 5., Beograd, 1987., 3.

²² S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 2.

²³ W. KELLER, *Povijest Židova*, 376.; Teodor GRÜNER, Prisutnost i položaj Židova u Kraljevini Mađarskoj, *Novi Omanut*, 2., studeni, Zagreb, 1993., 7.; Wolfdieter BIHL, *Das Judentum Ungars 1780.-1914., Studia Judaica Austriaca*, Bd. III., Eisenstadt, 1976., 17. U Ugarskoj (zajedno s Hrvatskom i Slavonijom) 1769. bilo je oko 20 000 Židova u 34 županije i 6 slobodnih kraljevskih gradova, god. 1785./1787. već 82 896, a 1805. godine 126 000.

²⁴ Drago ROKSANDIĆ, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», Zagreb, 2004., 121.-151., Patent o toleranciji Josipa II ili «Cesarski patent o vjerskoj snošljivosti» od 13. listopada 1781. za Austriju i nasljedne zemlje, a za Ugarsku od 21. prosinca 1781.

²⁵ *Monumenta Hungariae Judaica- Magyar -Zsidó Oklevétár*, tomus XVIII., 1290.-1789., editor Alexander Scheiber, Budapest, 1980., 347.-353.

tent od 27. svibnja 1785. za Galiciju i na kraju 7. svibnja Pravila za Židove Galicije.²⁶ Patentima se poboljšao položaj Židova na području Habsburške Monarhije, pa Židovi više nisu trebali nositi ponižavajuće znakove (žutu krpu) i nošnje, nego su veletrgovci i njihovi sinovi te honoracijari (dostojanstvenici) smjeli nositi i sablju koja je bila znak odlikovanja. Nisu više trebali ostajati u kućama do 12 sati nedjeljom i svetkovinom (zabrana od 5. svibnja 1754.) te se nisu trebali ukloniti kada bi na putu sreli procesiju ili kada bi se kraj njih nosile venerabile. Slobodno su od tada mogli posjećivati javne lokale, stanovati među kršćanima u svakom kraju te po potrebi držati i više služinčadi. Obnovljeno im je pravo, koje su i do tada imali, da polaze sveučilišta i ine visoke škole te akademiju umjetnosti. Preporučeno im je i dopušteno da osnivaju vlastite škole jednake kršćanskim pučkim školama. Patentom se prestala plaćati osobna maltarina koja se od Židova i goveda ubirala od 1776. godine.²⁷ Od tada se Židovima dopušta uzimati u zakup zemlju, uz uvjet da je sami obrađuju, jamči im se sloboda kretanja i naseljavanja gdje god hoće (osim rudarskih naselja) i sloboda vjeroispovijesti. Djelomično im je dopušteno bavljenje obrtom i poljodjelstvom, ali nadalje su ostala neka kruta ograničenja u izboru zvanja, bavljenja nekim cehovskim obrtima te zabrana posjedovanja kuće ili zemljišta.²⁸ Na početku patenta pisalo je: »Nije naša najviša volja, da se Židovima dozvoli u pogledu vanjskog trpljenja (tolerancije, op. LJ. D.) kakovo proširenje dosadanih prava, nego i u buduće ostaje kod toga, da ne smiju osnivati svoje posebne općine na čelu sa pročelnikom njihove nacije, te ostaje kao i do sada da svaka pojedina njihova obitelj po trpljenju izdanom im od naše vlade pod zaštitom je zemaljskih zakona; nadalje ne smiju održavati javno bogoslužje i imati javne sinagoge. Nije također naša namjera ovom našom odredbom povećati broj Židova u našim zemljama ili privući strane Židove, kad nema za to naročitih razloga ili ako dotični nemaju osobitih zasluga.«²⁹ Neposredna posljedica toga patenta te kasnijih naredbi bilo je strogo nadgledanje provođenja tih odredbi od županijskih vlasti, koje su od tada počele pridavati sve veću pažnju Židovima nego li prije. Provođen je strogi nadzor nad stranim Židovima kontrolom putnica i prijavnica.³⁰ Nedugo zatim, 1786. određeno je da se Židovima ne smije izdati ženidbena dozvola ispod 13 godina, ako ne mogu potvrditi da su završili propisanu osnovnu školu u Kraljevini Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji,³¹ a ukazom od 23. srpnja 1787. naređeno je da svi Židovi od 1. siječnja 1788. moraju uzeti nova prezimena,³² te da se općinske

²⁶ Josef KARNIEL, Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden in der Habsburgermonarchie im josephinischen Jahrzehnt, *Im Zeichen der Toleranz- Studein und texte zur Kirchengeschichte und Geschichte*, ed. F. Barton, 2D series, vol 8., Vienna, 1981., 204.

²⁷ Rudolf GLÜCK, Dekret o naseljenju Židova u Varaždinu, *Jevrejski almanah za godinu 5689, 1928.-1929.*, IV. godište, Vršac, 1928., 42.-43.; isti tekst, Rudolf GLÜCK, Dekret o naseljenju Židova u Varaždin, *Ha-kol*, 87., veljača, Zagreb, 2005., 54.-59.

²⁸ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 182.

²⁹ R. GLÜCK, Dekret o naseljenju Židova u Varaždinu, 42.-43.

³⁰ Isto, 42.-43.

³¹ Vesna RAPO, Škole i obrazovanje Židova u banskoj Hrvatskoj, *Anali za povijest odgoja*, Zagreb, 1992., 106., Kraljevsko namjesničko vijeće prema odredbi br. 30.514 od 7. kolovoza 1788. oslobodilo je židovske učitelje plaćanja tolerancijske takse, kako bi omogućio osnivanje što većeg broja škola. Sljedećom odlukom Namjesničkog vijeća br. 30. 681 od 12. kolovoza 1789. određeno je da u mješovitim školama učitelji trebaju biti one vjeroispovijesti koje je većina stanovnika, a pomoćnik pripadnikom vjerske manjine.

³² Ignati KASSICS, *Enchiridon seu extractus Benignarum Normalium Ordinationum Regiarum*, tomus II., 1780.-1790., Pestini, 1825., 82. „*Judaei in Regno commorantes Cognomina Germanica assumere*

knjige moraju voditi na njemačkom, latinskom ili mađarskom i da do 30. studenog svaki Židov mora podnijeti magistratu molbu za potvrđivanje novog imena. Glavni oblik trgovanja tijekom jozefinske vladavine većini Židova bilo je kućarenje (torbarenje), posebice nakon 1787. i zakona o slobodnoj dozvoli kućarenja. Tim su Židovi probijali gradske barijere, nesmetano trgovali po selima, gdje su imali zaštitu seoskih vlastelina. S manjim količinama robe na leđima ili na konju Židovi su posjećivali kuće kupaca, gdje su nudili artikle koji se nisu mogli naći kod domaćih trgovaca, davali ih na zajam ili mijenjali za obrtničke proizvode. Prihodi od kućarenja bili su mali, ali stalni, no uz kućarenje se razvijalo i zelenastvo, pa je Josip II. zahtijevao od Ugarske da se Židovima zabrani zakup krčmi, no Ugarsko je namjesničko vijeće 1786. stalo na stranu Židova, opravdavajući se da je njihov posao vrlo koristan jer kao zakupnici krčmi vode i sitnu trgovinu, kupuju kože, pokvareno žito, krpe i dr., a zabranom bi sasvim zamrla sitna trgovina u unutrašnjosti zemlje, cirkulacija novaca, a seljak bi ostao bez kupaca svojih proizvoda.³³ Kućarenjem su Židovi osvajali seosko tržište, što je uzrokovalo i to da su se Židovi prvo počeli doseljavati na selo, gdje nisu bili pod stalnim pritiskom vlasti, niti je postojala konkurencija, pa su mogli nesmetano trgovati. S druge strane, gradovi su se često pozivali na svoje statute i zabranu naseljavanja Židova, pa je i to bio jedan od uzroka naseljavanja sela.

Prije kraja vladavine, Josip II. izdao je posljednji ukaz kojim je Židovima dopustio ulazak u vojnu službu.³⁴ Nakon njegove smrti, zahtijevalo se ukidanje reformi koje su Židovima donijele napredak. Niti Židovi nisu ostali po strani, jer su se već 1790. obratili Ugarskom saboru moleći ga za dozvolu da mogu stjecati nepokretnu imovinu i da se mogu slobodno baviti zanatima i zakupom. Ugarski je sabor, koji je zasjedao od 1790.-1791., razmatrao sudbinu Židova. Sabor je bio spreman Židovima pružiti izvjesna opća prava, ali zauzvrat je tražio da prihvate vojnu obavezu. Zbog njihova suprotstavljanja tom zahtjevu, položaj Židova ostao je nepromijenjen, što je potvrđeno člankom 38./1790. poznatog kao «*De Judaeis*»,³⁵ koji je Ugarski sabor potvrdio 10. siječnja 1791., u kojem je određeno da Židovi ne mogu biti protjerani iz mjesta u kojima su se kao nastanjeni zatekli na početku te godine.³⁶ Iako je Leopold II. (1790.-1792.) potvrdio spomenuti zakon 1792., do 1830. godine nastupilo je razdoblje strogih i krutih ograničenja u kojem je Židovima prvo ukinuta sloboda preseljavanja iz grada u grad (1793.), zatim se prilikom sklapanja braka tražila svjedo-

obligantur, eatenusque editae Baenignae Patentales cunctis Regni Jurisdictionibus transmittuntur, 1787., 18. Septembris, 33729.“

³³ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 3.

³⁴ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 182.

³⁵ *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár, 1740.-1835.*, Budapest, 1901., 186. Zakon je izdan kao članak 38./1790. koji glasi: „*Ut Judaeorum conditioni interea etiam prospiciatur; donec negotium ipsorum et privilegia nonnullarum liberarum regiarumque civitatum eosdem tangentia, per deputationem regnicolarem proximus comitiis relationem facturam, in deliberationem assumantur, et de Judaeorum conditione unanimes suae majestatis sacratissimae et SS. Ac OO. voluntate constituatur; SS. et OO. Annuente sua majestate sacratissima decreverunt, ut Judaei intra ambitum regni Hungariae, partiumque adnexarum degentes, in cunctis liberis ac regis civitatibus, et aliis locis (non intellectis huc regis montantis civitatibus) in statu illo, in quo ad primam Januarii anni 1790. praefuerat conserventur, et si nefors exturbati fuissent, ad eundem reponantur.*“

³⁶ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 4., D. JELIĆ, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja, 13. Jedna saborska delegacija izradila je prijedlog povoljan za Židove, ali Sabor ga nije uzeo u razmatranje.

džba o završenoj školi (1798.)³⁷ i još druge zabrane, a njihov se položaj popravio tek 30- tih godina 19. stoljeća.

2. Židovi u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću

Niti hrvatske vlasti nisu ostale imune na ograničavajuće zakone koji sprječavaju dolazak Židova na njihovo područje. Već od kraja 17. stoljeća i cijelo 18. stoljeće Hrvatski sabor daje instrukcije svojim delegatima na Ugarskom saboru, u kojima traži da se potvrdi da je katolička vjera jedina priznata u Hrvatskoj (1634., 1637., 1642., 1728., 1743.)³⁸ te da se ne naseljavaju inovjernici na tom području (1609., 1671., 1681., 1682., 1728.)³⁹ Ugarski je sabor u zaključku iz 1687. odredio da u cijeloj Hrvatskoj ne mogu imati imanje one osobe koje nisu rimokatoličke vjere, pa je to vrijeđilo i za Židove.⁴⁰ Prvi židovski doseljenici spominju se u svim predjelima Kraljevine Hrvatske i Slavonije već u 17. stoljeću. Prvo se doseljavaju u Podravinu još u vrijeme Turaka, gdje se u selu Drnju u 17. stoljeću obavljala razmjena zarobljenika. Budući da je to istodobno bila karantena za obranu od kuge, ne začuđuje podatak da se tu spominju prvi Židovi koji su kao trgovci posjećivali ove krajeve. Oni koji su tu bili, živjeli su u odvojenom dijelu, tj. u protuosmanskoj utvrdi.⁴¹ Drugo najbliže trgovište u Podravini gdje su Židovi također tijekom 17. stoljeća živjeli bio je Legrad, koji se smjestio na trgovačkom putu prema Koprivnici, a ujedno je bio na razmeđu židovskih migracija iz Ugarske u Međimurje i Čakovec, a s druge strane i na putu prema jugu, tj. prema Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji. Već se na planovima Giovannija Giuseppea Spalla 1670. i 1671. nalazi ucrtano židovsko naselje «Juden Statt», koje se razvilo izvan utvrđenoga dijela grada.⁴² U spisima legradskog magistrata (1672.) među prisežnicima spominje se Samuel Ujláki, koji bi po imenu mogao biti Židov.

³⁷ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 184.

³⁸ *Zaključci hrvatskog sabora*, sv. I., 1631.-1693., Zagreb, 1958., 37, 73., 102.; *Zaključci hrvatskog sabora*, sv. III., 1714.-1735., Zagreb, 1961., 235., *Zaključci hrvatskog sabora*, sv. IV., 1735.-1743., Zagreb, 1964., 406.

³⁹ *Zaključci hrvatskog sabora*, sv. I., 1631.-1693., Zagreb, 1958., 61., 311., 398., *Zaključci hrvatskog sabora*, sv. III., 1714.-1735., Zagreb, 1961., 235., sv. IV., Zagreb, 1964.

⁴⁰ Magdalena LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2003., 7.; *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár*, vol. III., (1657.-1740.), Budapest, 1901., 350. Spomenutu zabranu izdao je Leopold I. u zaključku Ugarskog sabora 23./1687. i glasi: „*Ad conservandam porro animorum concordiam, publicam regni tranquillitatem, quae in unitate religionis potissimum consistere, ex eaque in modo fatis regni stabilita fuisse dignoscitur: §.1. Ex benigna suae majestatis annuentia conclusum est: ut in iisdem Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae regnis, secundum municipales eorundem leges, hoc loci confirmatas: tam in partibus sub jurisdictione eorundem ad praesens existentibus, quam in futurum juxta clementem suae majestatis sacratissimae resolutionem ad eandem legitime reapplicandis, soli catholici possessionis bonorum, uti hactenus, ita imposterum, sint capaces.*“

⁴¹ Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravina*, br. 6., prosinac, Koprivnica, 2004., 24.; Hrvoje PETRIĆ, Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh), *Podravina*, br. 2., Koprivnica, 2002., 99.-114. Budući da su se u Drnju na Đurđevo razmjenjivali zarobljenici, očito je da su tu živjeli Židovi, pa se čak danas jedan dio ulice zove Židovaroš. Prema H. Petriću, najvjerojatnije je to bio dio geta, koje je postojalo istodobno i u Legradu još u 17. stoljeću. Pod tim imenom najranije se spominje u drnjanskoj župnoj spomenici 1740. godine.

⁴² Mirela SLUKAN-ALTIĆ, Legrad-grad na sutoku rijeka i razmeđu država, *Podravski zbornik*, 28., Koprivnica, 2002., 115.; M. KLEMM, Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju, *Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU*, br. 1., Varaždin, 1986., 98.

Potvrda za prisutnost Židova nalazi se i u popisu davatelja poreza za grad Legrad iz 1676., kada se skupljao porez i od Židova, no ne navodi se za koliko obitelji poime- nično. Prvi pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu potječe iz ka- nonskih vizitacija 1698. godine.⁴³ Uz «privremeno» nastanjene Židove u Podravini, tj. u krajevima oko rijeke Drave, nailazi se i na Židove trgovce-pokućarce, koji su do- lazili na ovo područje iz najbližih ugarskih županija radi trgovine, obilazili su sela i obavljali svoju djelatnost te se krajem tjedna, prije sabata vraćali kući.

Usprkos raznim ograničenjima Židovi počinju dolaziti i u sjeverne dijelove Hrvat- ske već krajem 17. stoljeća, a podatak o tome nalazimo u zapisu zaključka Hrvat- skog sabora iz 1689., u kojem se opominje Varaždinska varoška općina što dopu- šta Židovima naseljavanje i gradnju kuća u Varaždinskoj varoši.⁴⁴ Prvi Židov koji je imenom poznat u Slavoniji, odmah nakon oslobođenja Osijeka od Turaka (1687.) trgovac je «*Jud Marcus*», čije je boravište bio Osijek 1692. godine, a trgovao je razli- čitom piljarskom robom.⁴⁵ Što se sa spomenutim Židovom dogodilo, nije poznato, (očito je istjeran iz grada ili se pokrstio),⁴⁶ jer su 1698. grof Caraffa, Mayern i Für- stenbusch kao članovi Carskog povjereništva za uređenje Slavonije i Srijema, nakon provedenog popisa Osijeka i njegove Varoši (Gornji grad) izdali prvi statut za upra- vu grada, u kojem je u trećoj točki odlučeno da se Židovi uz ostale („nevjernike, krivovjernike, Turke, šizmatične Grke, Cigane“ i dr.) uklone iz grada te da se ni na koji drugi način više ne trpe.⁴⁷ Da su Židovi do 1697./98. boravili ili bili na prolasku kroz Osijek, potvrđuje i Eugen Savojski, koji je na povratku iz Sarajeva stigao u Osi- jek s većim brojem izbjeglica (među kojima su najbrojniji bili kršćani, „hrišćani“ te

⁴³ *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica* (MZO), ured. Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, V./I. kötet 1096.-1700., Budpaest, 1959., 401.- 402.; Lj. DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj, 24., H. PETRIĆ, Vom Halden im alten Koprivnica, 109.-110., Hrvoje PETRIĆ, *Gradske marginalne sku- pine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, Zbornik radova, Zagreb, 2004., 67.-68.

⁴⁴ M. LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, 7.; *Zaključci Hrvatskog sabora*, sv. I., 1631.-1693., Zagreb, 1958., 511. «*Ex quo certi perfidi Judaei Ciuitatem Uarasiensem hospitare intelligen- tur; Admonetur praefata Ciuitas Uarasiensis serio, ne eisdem ulli fundj Ciuitatis emi, aut compari, ita etiam Culuts illorum maledictus, et Exercitium perfidiae suae quoquo modo permitatur.*»

⁴⁵ Slavko GAVRILOVIĆ, *Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII. veka, carinarnice*, knjiga I., Beograd, 1996., 67. Spominje se na popisu trgovaca na carinarnici Vesprimu u rujnu 1692.; «*Marcus Jud von Esseckh vermauth über dass alda bezahlte dreys. von 60 F. unterschidlichen Cremerey wahren* (Mauth F.I. D.50)».

⁴⁶ Ive MAŽURAN, *Stanovništvo Osijeka 1693.-1703., Liber baptizatorum, copulatorum et mortorum Essekini ab anno 1693. usque ad 1703.*, Osijek, 1974. 29. lipnja 1696. pokrstio se «*Judaeus Isaac olim nomine patria Drachenbergensis ex Silezia*», a 1702. pokrstila se «*Anna Elisabeth, femina Judaica 20 annorum*».

⁴⁷ Julije DIAMANT, Najstarija židovska bogoštovna općina u Hrvatskoj, *Jevrejski almanah za godinu 5686, 1925.-1026.*, Vršac, 1925., 129.; Dubravka FARKAŠ, Prvi statut grada Osijeka 1698., *Glasnik arhi- va Slavonije i Baranje*, br. 4., Osijek, 1997., 157.-169.; Josip BÖSENDORFER, *Crtime iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: križevačke, virovitičke, požeške, cisdravske baranjske, vukovske i srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku*, Osijek, 1910. (reprint Vinkovci, 1994.), 379. «*3tio das allgemeine Stattveesen nach der einhelligen Lehr des heiligen römisch christ-katholischen Kir- chen in guter Einigkeit des allein seelig machenden Glaubens desto besser eingerichtet und erhalten werde zu fordist alle und jede Ungläubigen als da seyden Haiden, Juden und Türken, wie auch schismatische griechen und Rätzen, die Zigeiner und so forth alle andere Ketzner und Unkatholische, welche der römischen katholischen Kirchen nicht zugethann, was Orths und Namens dieselbe seyn mögen, abschaffen und auf keine Weis mehr gedulden; nicht weniger.*»

Židovi).⁴⁸ Židovi će se ponovno vratiti u Osijek početkom 18. stoljeća kao povremeni prolazni trgovci.⁴⁹

Zbog očitog pokušaja židovskih obitelji i ono malo pojedinaca da se trajno nasele na području Hrvatske i Slavonije, Ugarski je Sabor donio zakonski članak 19./1729., kojim je potvrdio Židovima prijašnju zabranu stalnog naseljavanja u zemljama Hrvatskog Kraljevstva, no s iznimkom da se u gradovima i županijama po vlastitom nahođenju dopusti ili ne dopusti «*privremeno*» zadržavanje (po nekoliko dana).⁵⁰ Tim zakonom Židovima je zabranjen stalni boravak, ali dopušten im je «privremeni boravak» i trgovanje, pa se od tada može pratiti prisutnost Židova na tom području, ali i ne njihov kontinuitet s kasnijim zajednicama s početka 19. stoljeća.

Idućeg Židova u Slavoniji početkom 18. stoljeća nalazimo u Vukovaru (koji je tada bio pod komorskom upravom) pod imenom «*Marko*» u dokumentima o oporezivanju (1720.). Dvadesetih godina 18. stoljeća spominju se Židovi, Isak (1719. u protokolu carinarnice u Petrovaradinu) sa 200 oka duhana vrijednih 20 forinti, i Baruh iz Vukovara (1720. u mitrovačkom carinskom protokolu) s turskom robom vrijednom 50 forinti.⁵¹ Spomenuti Židovi nisu bili stalno nastanjeni u Vukovaru jer se ne spominju u varoškim protokolima kao redovni, nego kao povremeni porezni obveznici. Zbog uspostave Srijemske županije, na koju se počela odnositi odluka Sabora o nenaseljavanju Židova, sredinom 18. stoljeća nema naseljenih Židova, nego samo prolaznih trgovaca koji trguju u Vukovaru.⁵² Prve židovske obitelji u Vukovar su se stalno naselile tek 1788. godine, i to obitelji Salomona Ceiszela (Czeizel)i Jakoba Schmutzer- a (Shmuczer)⁵³

Neke hrvatske županije i gradovi ipak su dopuštali manjem broju Židova da privremeno borave na području županije kao trgovci te da posjećuju sajmove,⁵⁴ a neke su im županije dopustile i da stanuju u skladu sa zakonom iz 1729., koji im je tu samostalnost u odlučivanju odobravao.⁵⁵ Zbog učestalih žalbi, Ugarski je sabor ponovno

⁴⁸ I. ERCEG, Životni uvjeti u Slavoniji, 13.

⁴⁹ Slavko GAVRILOVIĆ, Ivan JAKŠIĆ, Sveta PECINJAČKI, *Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII. veka, carinarnice i kotumani*, knjiga II., Beograd, 1985., 411., 431. Već se 1709. kao prolazni trgovac u Osijeku spominje Marx Philip Judt iz Petrovaradina, trgovac kožom i trgovao je po Osijeku i 1712. Adam Hannl Judt iz Rehnitza, trgovac kožom koji je misli prodati u Osijeku; S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 5. Godine 1721. šidski Židovi, Abram i David donijeli su u Osijek sitničarske robe u vrijednosti 300 forinti i tamo prodali dio robe za 25 forinti, a veći dio odnijeli su u Mitrovicu.

⁵⁰ Š. BRESZTYENSZKY, *Izraelićani*, 6; *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár*, 1657.-1740., Budapest, 1900., 674. Članak 19./1729. glasi: «*Singularem Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae Status et Ordines, de praesenti quoque Suae Majestatis Sacratissimae experti clementiam; quod Judaeos, in Confinium S. Georgii non ita pridem admissos, tam inde, quam et allis praerecensorum Regnorum ex locis (si quae adhuc subintrassent) amovendos, suo loco clementer sit dignata; §. 1. Pro qua altememoratae Suae Majestatis Clementia iidem Status et Ordines immortales reponunt gratias.*» Mirjana GROSS/Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992., 418. Prema članu 19./1792. i municipalnom pravu Židovima je uskraćeno stalno naseljenje, a pogotovu pravo posjedovanja „negibivog imetka“, dopušteno im je jedino „pravo trgovanja“.

⁵¹ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 6. Spomenuti Isak «Čifutin» spominje se sa sinom u gradskim računima 1737. godine, u kojima je zapisano da je dužan 6 forinti.

⁵² Isto, 6. U Vukovaru je 1763. šidski Židov Mojsije Pollak kupio dvojica kola goveđih koža.

⁵³ Isto, 5.

⁵⁴ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj- židovske zajednice*, I., drugo nadopunjeno izd., Zagreb, 2004.; 33.

⁵⁵ Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III., Zagreb, 1901., 185.-189.

na zahtjev Hrvatskog sabora donio zaključak 46./1741., koji je potvrdio da na području Hrvatske mogu živjeti samo katolici,⁵⁶ no to i dalje nije priječilo Židove da dolaze u te krajeve kao trgovci. Pojedine su županije, nakon svoje obnove, primjerice virovitička županija (1745.), u koju su Židovi iz Rohoncza navraćali (županija Vás) tražile da se Židovi, koji su odranije dolazili, istjeraju te da im se zabrani stalno naseljavanje ali i privremeni dolazak na sajmove, pozivajući se na članak 19./1729., jer «*je Židovima u zemlji stalan boravak zabranjen, ne smiju tu ni prolazno trgovati, jer bi time naškodili domaćim ljudima, a oni su pogibelj za rimo-katoličku vjeru*». Njihovu je molbu hrvatski ban grof Karlo Batthyanyi 1749. odbio zato što je trgovanje na sajmovima bilo pod kraljevskom zaštitom te bi se trebao spomenuti zakon ukinuti (on i onako brani stalno obitavanje i posjedovanje zemljišta), a to bi bilo na štetu trgovine, bez koje niti jedan narod ne može postojati.⁵⁷ Budući da je o naseljavanju u grad ili mjesto odlučivao onaj koji je imao pravo jurisdikcije, Židovi su morali njih moliti za dozvolu.⁵⁸

Za neke gradove, donosila se carska dozvola za naseljavanje pa je kraljica Marija Terezija izdala posebno dopuštenje dvjema židovskim obiteljima sa 11 članova (pomenično navedenih) 1746.,⁵⁹ u kojoj im je odredila da se privremeno nasele u donjem Osijeku,⁶⁰ s mogućnošću produžetka dozvole.⁶¹ Posebna dozvola boravka u ne-

⁵⁶ G. DIAMANT, rukopis teksta, *Povijest Židova u Hrvatskoj do ravnopravnosti*, bez godine; *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár*, 1740.-1835., Budapest, 1901., 44., I. dekret Marije Terezije članak 46./1741.

⁵⁷ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 186.; G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 186. Odgovor bana nalazi se u podnesku Act. conf. reg. 89., od 7. lipnja 1749.

⁵⁸ F. PAJAS, Židovi u starom Zagrebu, 1. Za Zagreb, najstarija takva molba sačuvana je nadbiskupskom arhivu, molba Jakova Friedländera trgovca, upravljena biskupu Vrhovcu 12. rujna 1817.

⁵⁹ N. SCHWARZ, Nešto iz povijesti Židovske bogoštovne općine u Osijeku, *Ha-kol*, 61.-6., listopad, 1999., 3.-5. Spomenuti tekst objavljen je prvi put u *Jevrejskom almanahu za godinu 5688.*, (1927.-1928.), Vršac, 1927. U arhivu osječke oblasti pronađen je dokument / naredba br. 116 iz godine 1746. «*Spectabili ac magnifico Comiti Ludovico Patachich de Zajezda perpetuo in Kerlovecz et Rakovecz, Comitatus Verocziensis, Supromo Comiti et Conciliario nostro Regis Hungarico et fideli Nobis dilecto (anno 1746. die 5 Varasdini ex officio Registri 116)*». U njoj Marija Terezija dopušta dvjema obiteljima sa po 11 članova stanovanje u Donjem Osijeku. Prema popisu Josephusa Dellimanicha ord. Judex Nobilium -a oni su: «*Judaeus Hirschl Benedics negotiator, uxor habet Froddl habet suam filiam (4 annorum) Rezel habet filium 6 mensium: Jakob*» i «*Judaeus Jakob Hirschl ibidem in inferiori Citta Essekieu Comarorans negotiator, uxoratus, uxori nomen Maria, unum Filium habet 4 annorum, Jakob Benedek, alter Filius Mayer 2 annorum, Filia Rachel unius Anni, habet duos fratres unum Natzel Hirsch annorum 17, altrum Stetzel/Izecsell, annorum 15, summa 11*».

⁶⁰ Prvi pepeljari (Aschenbrenner, Pottaschesieder) u Virovitičkoj županiji, *Osječki zbornik*, br. II. i III., Osijek, 1948., 266.-267. Prvi pepeljari u Osijeku bili su Židovi iz Rohoncza (Jakov Hirsch, Mandel Löbl, Ezekiel Hirschl, Moyzes Izrael, Samuel Moyzes) koji su došli u gornji Osijek, gdje su se bavili kupovinom sirovih ovčjih koža, koje su izvozili u Njemačku. Jedan od njih Židov je kojem je Marija Terezija dala dozvolu.

⁶¹ Tomo ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek, 2002., 18.; Lavoslav GLESINGER, Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj, *Jevrejski almanah*, 1954., 60.-67., to isto potvrđuje, ali i navodi podatak da su nakon nekoliko godina obje židovske obitelji iz Osijeka istjerane. Židovi se u Osijek ponovno vraćaju 1776. godine. J. BÖSENDORFER, *Crtime iz slavonske povijesti*, 349., Prvi pepeljari (Aschenbrenner, Pottaschesieder) u Virovitičkoj županiji, *Osječki zbornik*, br. II. i III., Osijek, 1948., 266.-267. Autor navodi da su u donjem Osijeku živjele dvije židovske obitelji, kojima je više puta naređeno da se odsele, pa je na kraju jedna obitelj otišla. Druga obitelj, čijem je pripadniku bilo ime Hirschl, komu su se roditelji prije

kom gradu ili županiji nije značila da Židovi smiju tamo posjedovati kuću ili druge nekretnine, niti da se smiju baviti svim poslovima i obrtima,⁶² te su za sve morali plaćati takse i uvijek su strahovali od iznenadnog protjerivanja,⁶³ kao što se dogodilo u Đurđevcu, kada su se mjerodavne vlasti pozvale na članak 19./1729. i godine 1756. po nalogu kralja istjerale «*prije puštene*» Židove. U molbi se čak tražilo da se Židovi «*imadu iz svijuh mjesta rečenih kraljevina odstraniti*»,⁶⁴ što ipak nije bilo provedeno jer su i nadalje Židovi dolazili na sajmove u Hrvatsku i Slavoniju. Njihov položaja pooštren je godine 1753., kada je kraljica Marija Terezija donijela odredbu kojom je zabranila Židovima da u Slavoniji imaju prebivališta, pa su se doseljeni Židovi morali odseliti.⁶⁵ Neke oblasti i gradovi potaknuti od domaćih trgovaca nastojali su spriječiti dolazak Židova da ne bi konkurirali gradskim trgovcima i kadgod bi koji došao, protjerali bi ga. Tako su 1756. u Zagreb došla dvojica Židova trgovca s križevačkom putnicom, ali u Zagrebu su ih zatvorili i robu im zaplijenili.⁶⁶

S druge strane, Židovi su u Vojnu krajinu,⁶⁷ koja je bila pod nadležnošću Beča, dolazili i kao opskrbljivači austrijske vojske stacionirane u pograničnom pojasu, te su bili dobavljači streljiva, baruta, konjske opreme, hrane, krmiva, rakije, ili su se bavili krčmarenjem. Iako su pravni akti zabranjivali Židovima nastanjivati se u Vojnoj krajini, vojne vlasti dopuštale su nekim pojedincima da se s obiteljima nasele u gradovima Vojne krajine (vojnim komunitetima),⁶⁸ i to su prvi zabilježeni podaci o stal-

mnogo godina naselili u donjem Osijeku, naređeno je 1748. da se do kraja studenog odseli te da mu se zabrani trgovanje. Prema autoru, Hirschl je podmitio županijsku gospodu i ostao u gradu jer već 1749. sklapa s erarom neke novčarske poslove, a i županija je zaključila da se njegova prisutnost trpi, dok njegovu stvar ne riješi kraljica. Nakon toga Hirschl je krenuo s poslom kuhanja pepeljike (pottasche) i imao 20 kotlova. Spomenuti Hirschl Jakob 28. XI. 1752. i ostali Židovi potpisali su s đakovačkim vlastelinstvom ugovor o izradi pepeljike. Budući da je u tom poslu propao, županija ga je protjerala, no ne zna se kada, vjerojatno nakon 1753. kad je kraljica izdala dokument prema kojem je Židovima zabranjeno imati prebivališta u Slavoniji. O potvrdi te godine govori nam i iskaz biskupa Čolića (1753.), koji je javio županiji da su mu spomenuti Židovi ostali dužni 6000 forinti i otišli.

⁶² M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj I.*, 34.

⁶³ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 191. Do 1771. godine Židovi su dolazili nesmetano na sajmove u Varaždin. Neki je Josip Plantak primio Židove kao stanare u svoju kuću te su oni stalno boravili i trgovali u gradu suknom, tkaninom, vunom, platnom, srebrom i zlatnom robom. Na tu odluku pobunili su se građani 1771. godine tražeći da se Židovima zabrani trgovanje i da ih se istjera, a imovina zapijeni, pozivajući se na članak 41./1741. u kojem je samo rimokatolicima dopušteno prebivanje u zemlji te na kr. naredbu br.3/1756 da Židovi izvan sajмова ne smiju trgovati, ali poglavarstvo je grada donijelo odluku prema kojoj je Židovima dopušten trodnevni boravak jednom mjesečno u gradu, a svatko tko ne bude poslušao naredbu ima se istjerati, a roba mu se oduzeti.

⁶⁴ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 185.

⁶⁵ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 55.

⁶⁶ F. PAJAS, *Židovi u starom Zagrebu*, 1.

⁶⁷ Fedor MOAČANIN, Organizacijske strukture Vojne krajine do sredine 18.st., *Arhivski vjesnik*, 35.-36., (1991.-1992.), Zagreb, 1992., 157.-163. Poslije Karlovačkog mira 1699. veći dio Vojne krajine prestao je biti pogranično područje, no krajiški teritoriji nisu vraćeni pod jurisdikciju bana, nego je Vojna krajina podvrgnuta bečkom Dvorskom ratnom vijeću (do tada bila pod Dvorskom ratnom vijeću u Grazu). Godine 1702. obavljena je krajiška reorganizacija na području Slavonije (krajišnici su podijeljeni na Podunavsku i Posavsku krajinu, sa sjedištem u Osijeku), a 1745. provedeno je razgraničenje između Vojne krajine i Provincijala u Slavoniji.

⁶⁸ Alexander BUCZYNSKI, Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850., *Arhivski vjesnik*, 35.-36., (1991.-1992.), Zagreb, 1992., 185.-194. Smisao organiziranja komuniteta bio je

no naseljenim Židovima u Hrvatskoj.⁶⁹ Potvrdu za to nalazimo i u molbi hrvatskih staleža 1743., kojom od povjerenstva za uključivanje Slavonije i Srijema u Ugarsku i Hrvatsku zahtijevaju da prilikom buduće inkorporacije istjeraju Židove iz Osijeka i Petrovaradina, što je Dvor odbio smatrajući takav zahtjev štetnim i neosnovanim.⁷⁰ Odluka o zabrani naseljavanja nije zabranjivala Židovima da dolaze kao trgovci, pa su oni zahvaljujući vojnim vlastima u nekim središtima Vojne krajine otvorili gostionice, ali se i naselili (Varaždin, Koprivnica, Bjelovar).⁷¹ Kao primjer navodi se general Beck, zapovjednik Varaždinskoga generalata, koji je nabavljanje vojničke odore povjerio donekle Židovima te im dopustio boravak u Bjelovaru i Koprivnici (prije 1757.).⁷² Daljnje onemogućavanje naseljavanja u vojnokrajskim područjima potvrđeno je carskim reskriptom 1753., koji je svim nepriviligiranim Židovima zabranio stalan boravak u Vojnoj krajini, ali im je dopustio da se zbog trgovine kratkotrajno mogu zadržavati u njoj.⁷³ Nakon uspostave županija i stvaranja 1747. Brodske, Gradiške i Petrovaradinske pukovnije Židovima je onemogućen pristup i na ta područja. Uz spomenute gradove, iznimku čine Zemun⁷⁴ i Petrovaradin, koji su isto pripadali Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini i bili pod vojnom upravom. U Zemunu su Židovi stanovali već u prvoj polovici 18. stoljeća u tolikom broju da su mogli osnovati samostalnu općinu. Ne može se sa sigurnošću ustvrditi kada su i od koga Židovi u Zemunu dobili pravo na naseljavanje.⁷⁵ Prema obiteljskim tradicijama, dozvolu za naseljavanje dobili su od Karla III. (1711.-1740.), koji je kolonizirao strance, posebice češke Židove u južne oblasti, koje su bile opustošene ratovima s Tur-

da se najvažnija trgovišta terete samo minimalnim vojnim obavezama i da im se dodijeli veća upravna samostalnost. Na taj način stanovnici tih privilegiranih gradova mogli bi se baviti i trgovačkim i obrtničkim djelatnostima. Godine 1748. Stara Gradiška proglašena je prvim vojnim komunitetom, a potom, Zemun (1749.), Petrovaradin (1751.), Karlovci i Bukovac (1753.). Pod utjecajem FZM Philippa L. baruna von Becka (1700.-1768.) nakon 1763. formirani su vojni komuniteti još u: Karlovcu, Gospiću, Otočcu, Ogulinu, Brinju, Senju i Karlobagu, tj. u Karlovačkoj krajini; Bjelovar, Koprivnica, Ivanić-Grad u Varaždinskoj krajini te Petrinja i Kostajnica u Banskoj krajini. Kantonskim zakonom 1787. dio komuniteta ukinut je zbog nerentabilnosti, a ostali su samo Senj, Petrinja, Kostajnica, Ivanić-Grad, Brod, Zemun, Karlovci i Petrovaradin.

⁶⁹ Zvonimir BRDARIĆ, *Židovi u Našicama*, Našice, 1996., 6.; T. ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima*, 17.

⁷⁰ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 6.; Slavko GAVRILOVIĆ, *Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnom Krajinom (1745.-1749.)*, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 25, Novi sad, 1960., 51. U spomenutoj molbi hrvatski staleži još su tražili da se rasele ili prisilno privedu katoličkoj vjeri kalvinistička sela Retfala, Harastin, Laslovo, Korod i Tordinci.

⁷¹ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 186.; G. SCHWARZ, *Židovi u Krajini*, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV, 1902., Zagreb, 128.-129.

⁷² G. SCHWARZ, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću*, 186. Beckova tolerancija prema Židovima nije bila po volji Banskoj vladi u Zagrebu, koja je tražila da istjera Židove iz Krajine jer im u Kraljevini obitavanje nije dopušteno. General Beck očito se oglašio na tu molbu Banske vlade.

⁷³ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 72.

⁷⁴ *Enciklopedija Jugoslavije*, br. 8., Zagreb, 1971., 621. Zemun (tada u sklopu Hrvatske) od 1746. postao je dio Vojne krajine kao dio obrambenog pojasa koji su Austrijanci osnovali protiv Turaka. Židovi se nisu smjeli naseljavati na područjima Vojne krajine, no Zemun je bio iznimka, jer su ih Austrijanci trebali za opskrbu austrijskog garnizona, pa im je Marija Terezija dopustila da se u njemu nasele. U idućim godinama broj židovskog stanovništva smanjivao se, pa počeo rasti, a 1773. austrijske vlasti odlučile su ograničiti njihovo naseljavanje.

⁷⁵ Lazar ČELAP, *Jevreji u Zemunu za vrijeme Vojne granice*, *Jevrejski almanah*, 1957.-1958., Beograd, 1958., 59.-71.

cima. Po drugoj verziji, Marija Terezija zemunskim je Židovima podijelila privilegij da stanuju u Zemunu (1753.), ali da samo najstariji sin smije osnovati dom, a suprugu mora pronaći u tuđini. Kraljica je ujedno dopustila turskom Židovu u Zemunu Rafaelu Salamonu i njegovoj obitelji doživotni boravak na području Vojne krajine. Po nadrabinu vukovarskom Juliju Diamantu, dozvolu su dobili od vojne komande, nakon protjerivanja sefardskih Židova 1739. iz Beograda.⁷⁶ Prema nekim podacima 1776. iz Györa bio je premješten neki general u čijoj je pratnji stigao i njegov kućni Židov Machel Singer,⁷⁷ ali budući da Židovima nije bilo dopušteno da stanuju u gradu, spomenutom Židovu odredili su stan u jednoj vojno-erarskoj kući u generalskom vrtu. Spomenuti Židov ostao je u gradu i kasnije, nakon generalova odlaska, i zasnovao je obitelj. Budući da je Zemun bio pogranični grad između Habsburške Monarhije i Osmanske Carevine, kao važno trgovačko mjesto privlačio je razne trgovce iz unutrašnjosti Balkana, ponajviše Cincare i Židove. Cincari su mogli ostanuti u Zemunu uz položenu zakletvu vjernosti, ali Židovima je više puta naređeno da prodaju svoje kuće u roku od 14 dana (1772.), a 8. siječnja 1773. prema naređenju Generalne komande bilo je ograničeno naseljavanje Židova u zemunskom komunitetu. Odlukom Magistrata Vojna je komanda u Zemunu 1781. strogo pazila da se više nijedan Židov, osim onih koji su se već nalazili na osnovi prijašnjih privilegija, ne naseli u gradu. No već početkom 19. stoljeća došlo je do popuštanja i ublažavanja odluke i povećavanja broja židovskih obitelji.⁷⁸

Prvi Židovi u Petrovaradinu⁷⁹ nastanili su se na početku 18. stoljeća. Bili su to članovi obitelji Jakoba Hirschl -a (Hierschl, Hürschel, Herschel, Höschl), koji su se 1704. doselili u Petrovaradin iz Beograda; u dokumentima se spominju Jakob (1707., 1711., 1737., 1746.), Aleksandar (1716.), Izrael (1719.), Isak (1720.), Lebel (1738.), Nathan (1737.).⁸⁰ Iste godine s prvim Hirschl -om javlja se i druga židovska obitelj

⁷⁶ J. DIAMANT, Najstarija židovska bogoštovna općina u Hrvatskoj, 129.-131. Autor nije pronašao originalni dokument, nego pretpostavlja da su izdane dvije dozvole sefardskim Židovima iz Beograda, jedna dozvola za naseljavanje u Temešváru, a druga za Zemun. Pronašao je samo dozvolu gradskog vojnog komandanta da zaštićena bogoštovna općina u Zemunu mora u od 1. studenog 1746. do kraja listopada 1747. platiti stotinu rajnskih forinti u blagajnu srijemsko-dunavske Vojne krajine. Isto pogledati u L. ČELAP, Jevreji u Zemunu, 59.-71. Potvrda za to nalazi se i u popisu stanovništva 1755., gdje su poimenično navedene zemunske židovske obitelji, od kojih su četiri obitelji iz Turske, a ostale su njemačke obitelji. Za sve je navedeno da su došli 1739. iz Beograda.

⁷⁷ N. SCHWARZ, Nešto iz povijesti Židovske bogoštovne općine u Osijeku, 4.; njegovi potomci bili su Tevele, Marko i Samuel Singer.

⁷⁸ L. ČELAP, Jevreji u Zemunu, 63.-68. Nije se pridržavala odluka o ne odobravanju naseljavanja židovskih obitelji nakon 1804., kad je izbio Prvi srpski ustanak, jer su Židovi iz Beograda počeli prelaziti u Zemun, pa se u Zemunu prema popisu 1816. broj židovskih obitelji sa 27 (popis iz 1804.) povećao na 30 obitelji.

⁷⁹ Pavle ŠOSBERGER, *Novosadski Jevreji*, Novi Sad, 1988., 7.-20. Zbog blizine Novog Sada (od 1713. nosi ime Petrovaradinski Šamac, a 1748. dobiva status slobodnoga kraljevskoga grada i ime Neoplanta, Novi Sad, Neusatz ili Ujvidék), koji je nastao u podnožju Petrovaradinske tvrđave. Budući mjesta dijeli samo Dunav, često se nije pravila razlika, pa se u dokumentima prvi Židovi pojavljuju za oba mjesta.

⁸⁰ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 47., 54.-57. U protokolu carinarnice Petrovaradin zabilježeno je da je Herschl Judt von Belgrad, preko nje nosio obrađena ovčja krzna. U rujnu iste godine zabilježen je u protokolu kao stanovnik Petrovaradina. Obitelj Jakoba Herschl -a zamalo je istjerana iz Petrovaradina nakon kraljičine odluke zabrani prebivanja u Slavoniji 1753., ali zbog svojih zasluga, odlukom kraljice, Jakob Herschl bio je od 1753. «zaštićeni Židov» u Petrovaradinu.

Jakob -a Löbela; spominju se Markus Löbl/Loebel (1720.), Filip (1744.) i dr.⁸¹ Uz njih se 1709. spominje Židov Filip Marx/Markus, koji je bio trgovac obrađenih goveđih koža, i nešto kasnije trgovac Lebl Deutsch (1719.).⁸² Sredinom 18. stoljeća spominju se još neki povremeni trgovci koji su dulje ili kraće bili žitelji Petrovaradina- Jakob Perl (1720.) i Jakob Abraham Kohn/Cohen (1739.). Zanimljivo je napomenuti da je tijekom cijelog 18. stoljeća u Petrovaradinu poslovao Jakob Hirschl i njegova obitelj, koji su bili utjecajni i kod civilnih i vojnih vlasti, pa su uspjeli stvoriti monopol u gradu, susjednom Novom Sadu i Vojnoj krajini.⁸³

Nakon što su 1745. obnovljene tri slavonske županije: i to Požeška sa sjedištem u Požegi, Virovitička sa sjedištem u Osijeku i Srijemska sa sjedištem u Vukovaru, Židovi na područje Slavonije sve teže dolaze, ali susreću se povremeno židovski trgovci iz Turske. Budući da su dolazili povremeno, nisu ništa plaćali Srijemskoj županijskoj blagajni pa je 1764. odlučeno da županijski blagajnik napravi posebne priznanice, svake godine drukčije, i razdijeli ih carinarnicama koje su odmah od Židova iz Turske ubirale takse. Slično je bilo i sa Židovima iz Bačke, koji su trgujući u Srijemu, pokušavali izbjegnuti plaćanje takse tolerancije u vlastitim ugarskim županijama, pa su je županijske vlasti naplatile u Srijemskoj županiji (1763.).⁸⁴

Iako je do sada vladalo mišljenje da Židovi nisu mogli stanovati u gradovima, to nije potpuno točno jer Židovi nisu mogli stanovati samo u onim slobodnim kraljevskim gradovima koji su im u svojim privilegijama to zabranjivali, a ostali su gradovi po svojem vlastitom nahođenju o tome odlučivali. Oni gradovi koji su imali svoje gospodare, često su Židovima izdavali dozvole za naseljavanje, koje su Židovi skupo plaćali.

Usprkos zabrani naseljavanja, zbog ekonomskih razloga i potreba, sve je više županija, pa tako i gradova, sredinom 18. stoljeća otvaralo vrata Židovima i dopuštalo im da posjećuju sajmove u gradovima te da kao privremeni trgovci u njima borave.⁸⁵ Uz već spomenutu Srijemsku županiju, Židovi kao trgovci dolaze i u Požešku županiju. Ponovnom uspostavom županija 1745., kao i Požeške županije Židovi počinju dolaziti u Požegu i okolna mjesta, prvenstveno u trgovište Cernik da bi mogli trgovati s gradovima u Vojnoj krajini. U Požegi su prvo zabilježeni kao trgovci 1757., kada su jednom godišnje dolazili u grad i okolicu na sajam. U iskazu Požeške županije za 1784. spominje se Adamus/Jacob Hirschl na imanju Pleternica,⁸⁶ a 1786. spominju se dva Židova koji stanuju u Stražemanu i Kuli (David Spitz iz Stražemana i Salamun Pichler iz Josepsfelda/Kule), i to kao privremeno nastanjeni; u novom iskazu 1798. spomenuti Židovi bili su nastanjeni s obiteljima, sveukupno 13 duša, a svi su plaćali svoje propisane daće.⁸⁷ U Varaždinsku županiju i Varaždin, uz prešutnu

⁸¹ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 49.-50.

⁸² Isto, 50.-51. Spomenuti Židov Deutsch 1720. preselio se u Beograd, jer mu zbog klime nije odgovarao Petrovaradin, ali prilikom selidbe zatražio je pismeno uvjerenje da se može vratiti u Petrovaradin kada poželi.

⁸³ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 51.-71.

⁸⁴ Isto, 6.

⁸⁵ *Židovi na tlu Jugoslavije*, 136.

⁸⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL), Helytartótanácsi Levéltár, C-55, *Departamentum Judaeorum*, kut. 63./1784., (12640/1784.)

⁸⁷ Ljiljana DOBROVŠAK, Židovska zajednica u Moslavini i Kutini, *Zbornik Moslavine*, VII.-VIII., 20-04./2005., Kutina, 2005., 119.-120.; Julije KEMPE, Novi prilozi za povijest Židova u požeškoj županiji,

dozvolu Poglavarstva, doselilo se nekoliko Židova 1772. godine, koji su tu već prije trgovali suknom, tkaninom, vunom, platnom i srebrom. Prvi Židov 1777. dobiva i službeno dopuštenje da se nastani u Varoši.⁸⁸

Sredinom 18. stoljeća Židovi počinju dobivati dozvole za stanovanje u gradovima i od tada se mogu pratiti pojedinačno nastanjen i prvi Židovi. U Koprivnici prvi imenom zabilježeni Židov jest Sámuel Wolff, koji se navodi kao «*Jud von Koprainitz aus Croatien*», a on se 1756. sporio o trgovačkom poslu s gradskim trgovcem Gottliebom Schindlerom.⁸⁹ Idući poznati Židov jest Marko Lazarovics, po čijem se imenu i prezimenu ne bi moglo reći da je Židov, ali koji se navodi u popisu Židova iz 1768., kao «*Židov iz Kaproncze*» i plaća toleranciju od 4 florena.⁹⁰ No, ipak prve stalno zabilježene obitelji u Koprivnici tek su iz 1800. godine i stanovale su izvan grada, premda se može pretpostaviti da su u selima oko Koprivnice živjele i prije.⁹¹ U Križevcima je prvi Židov zabilježen imenom Salomon Lipmann 1780.,⁹² iako su Židovi tu živjeli i prije 1770.⁹³ U Osijek se Židovi ponovno vraćaju nakon donošenja patenta 1784., iako ne znamo ime Židova, nalazimo ga u popisu.⁹⁴ U Zagrebu je to Jakov Stiegler, koji je u grad stigao 1786. godine, a iduće (1787.) godine izdana mu je i dozvola boravka, kao i Jakovu Weissu 1789. kao i Jakovu Sternu 1789.⁹⁵

Vjesnik arhiva, XVIII, Zagreb, 1916., 292.-299.; Julije KEMPF, Popis Židova u požeškoj županiji 1787. i 1788., *Vjesnik Kraljevskog hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, XV, Zagreb, 1913., 156.-157.; Julije KEMPF, *Iz prošlosti Požege i požeške županije*, Požega, 1925., 126. Na stalne upite Kraljevskog ugarskog namjesničkog vijeća 1787., 1788., 1798., o stanju Židova na području županije, Požeška županija odgovara da nema na njezinom teritoriju nijedne židovske općine, samo prolazno naseljenih Židova koji uredno plaćaju svoje propisane dace.

⁸⁸ Magdalena LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2003., 8.-9.; G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 191.

⁸⁹ *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica (MZO)*, ured. Scheiber Sándor, XIII. kötet 1296.-1790., Budpaest, 1970., 422.-424.; Lj. DOBROVŠAK, Utjecaj Židova, 25. Do sada se smatralo da je prvi imenom zabilježeni Židov u Koprivnici bio Izak David Jeüescher, turski Židov iz Sofije, koji je iz Trsta krenuo prema Zemunu, ali je 1774. uhapšen u Koprivnici.

⁹⁰ *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica (MZO)*, Scheiber Sándor, XVI. kötet 1412.-1770., Budpaest, 1974., 206.; Lj. DOBROVŠAK, Utjecaj Židova, 25.

⁹¹ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-55, *Departamentum Judaeorum*, kut. 76/1796., Lj. DOBROVŠAK, Utjecaj Židova, 25., Lj. DOBROVŠAK, Židovska zajednica u Moslavini, 120. Križevačka je županija na dopis Ugarskog namjesničkog vijeća potvrdila da na njezinom teritoriju nema stalno naseljenih Židova, osim nekih slučajnih pojedinaca (na području Herešina) koji plaćaju tolerancijsku taksu.

⁹² Izraelitička bogoštovna obćina u Križevcih i njezin novo sagrađeni hram, *Ilustrovani pučki koledar za rimokatolike, grčko-istočnjake, izraelićane*, Belovar, 1898., 74.-78. Za Lipmannom se 1790. naselio Šimun Dobrin, a obojica su bili iz Ugarske. Godine 1798. došli su u Križevce Jakob i Adam Breyer kao dječaci od osam i devet godina, podrijetlom iz Rasinje u Hrvatskoj.

⁹³ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 188. U podnesku zaladskih i tolnavskih Židova upravljenom na Kraljevsko vijeće u Varaždinu 1770. tvrdi se da Židovi u Križevcima stanuju (*in Crisio interdum habitantibus*).

⁹⁴ Kamilo FIRINGER, Popis osječkog pučanstva 1814., *Osječki zbornik*, II. i III., Osijek, 1948., 278.-279. U tabelarnom prikazu popisa stanovništva za grad Osijek, popisan je jedan Židov za godine 1784., 1786., 1787., 1793., 1794., 1797., 1798., 1799., dva u godini 1790., a četiri 1792., 1800., te su od tada i nadalje Židovi stalno prisutni u gradu.

⁹⁵ Ivo GOLDSTEIN, Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941., *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 13.; G. SCHWARZ, *Povijest zagrebačke židovske općine*, 9.

Do donošenja Patenta o toleranciji u većini gradova (Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Osijek i dr.), Židovima je bilo dopušteno jednodnevno ili trodnevno zadržavanje na sajmovima u Hrvatskoj i Slavoniji, uz plaćanje tzv. *tolerancije* od jedne do dvije forinte po danu.⁹⁶ U Varaždinu i Požezi nisu plaćali nikakvu pristojbu za vrijeme održavanja sajмова, nego tek ako bi došli izvan održavanja sajмова. Na zagrebački sajam do 1771. nisu imali pristupa, jer su navodno bili «*žiteljstvu pogubljeni svojim prevarama*».⁹⁷ Dapače, godinu dana prije (1770.) Zagrebačka županija njihov je dolazak priječila riječima: »*po municipalnom pravu ove zemlje ova vrsta ljudi svojim prevarama općenito opasna, te se iz ove kraljevine smatra proskribiranom i podnipošto tolerira. Ako se pak koji usudi doći u ovu županiju i to kradom ušulja, određeno je da takvog odmah uhvate i glasom zemlje iz ove jurisdikcije izgone ...*».⁹⁸ Zagrebačka je županija taj stav brzo promijenila i već je 1771. donijela odluku da se Židovima dopušta tri dana «u svrhu trgovanja» u gradu boraviti te od 20. rujna 1771. odluku «*da mogu na godišnji sajam dolaziti i svoju robu na prodaju izlagati*».⁹⁹

Židovi iz Ugarske plaćali su tolerancijsku taksu (uglavnom u ugarskim županijama), a uz nju u Hrvatskoj i Slavoniji još su plaćali tzv. „glavarinu ili boravišnu kaznu“ (prema zakonu izdanom 1521., koji se s vremenom u nekim krajevima zaboravio, a u nekima je postao običaj koji je jedno mjesto preuzelo od drugoga),¹⁰⁰ a davali su je prilikom dolaska na sajmove u gradove hrvatskih županija (1-4 forinte za svaki dan i od svake glave, ovisno o županiji). Zbog već nametnute tolerancijske takse i glavarine ugarski su se Židovi potužili. Zaladski Židovi pisali su županijskoj vlasti, a tolnavski i bački kraljici, da su im nameti u Hrvatskoj jako «*tegobni*», jer svugdje u Monarhiji trguju bez tih dodatnih davanja. Židovi iz Bačke i Tolne plaćali su po jednu forintu «od glave» u vrijeme sajma, izvan sajmenih dana trgovanje im je bilo zabranjeno, a u Srijemu su plaćali 15 marjaša. Srijemska je županija 1770. izvijestila Hrvatsko kraljevsko vijeće da Židovi slobodno trguju na njezinu teritoriju kožama, ali nemaju pravo na naseljavanje, a spomenute četiri forinte plaćaju kao trgovačku taksu, od koje vijeće ne želi odstupiti. Povodom ovoga Dvor je naredio da se od Židova koji u mjestu stanovanja plaćaju taksu tolerancije ne može tražiti nikakva druga dažbina od vlasti na područjima kuda oni prolaze radi trgovine (1771.).¹⁰¹ Budu-

⁹⁶ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj, Tolerancijska taksu u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, Zagreb, IV, 1902., 189.-192.

⁹⁷ I. GOLDSTEIN, Židovi na Gradecu, 293.-303. G. SCHWARZ, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1939.

⁹⁸ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj I.*, 33.

⁹⁹ Gavro SCHWARZ, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1932., 8.

¹⁰⁰ Josephus Nic. KOVACHICH, *Sylloge Decretorum Comitium Inclyti Regni Hungariae*, tomus II., Pestini, 1818. G. Schwarz je u svom tekstu „Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću“ objavljenom u *Arhivskom vjesniku* i ovdje citiranom, drži da uvedena glavarina Židovima nije bila zakon nego običaj koje je jedno mjesto preuzelo od drugoga, no autorica ovog teksta došla je do zaključka da je ubiranje glavarine bio zakon izdan od Ludovica u njegovom II. dekretu čl.12./1521., koji se zove *Taxa Judaeorum per Caputa* i glasi: §.1. Item: quod Judaei, ubicunque, et in quorumcunque bonis residentes, et constituti, per singula capita, seu de singulis capitibus, hoc est viri, et muliers, ac Juvenes pueri et puellae solvant florenum unum. §. 2. Juxta tamen rerum suarum exigentiam, ut pauperes a ditioribus, in hujusmodi contributionibus, adjuventur.»

¹⁰¹ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 7.; G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 189.

ći da županije nisu odustajale od glavarine, nego su počele tražiti da se Židovi istjeraju, o tom pitanju i nalogu kraljevske kancelarije u Varaždinu provela se istraga 1770./71. Ona je povjerena grofu Franji Patačiću, koji je na temelju nje napisao elaborat u kojem je tražio da se dopusti Židovima trajno naseljavanje u Hrvatskoj te da se ukinu zakoni koji im priječe dolazak, a njihovu prisutnost opravdavao je riječima: »Po zakonu se dakle ne mogu Židovi u zemlju pustiti, ali taj zakon nije probitačan za samu zemlju; jer s kojeg god stanovišta promatrali predmet nema razloga da se Židovi izključe iz zemlje.... U prilog Židova valja pako navesti stanovište gospodarstveno: oni su većinom trgovci, a trgovinom cvatu gradovi. Oni će veće poreze plaćati, podizati tvornice, trgovinu sa rukotvornom robom; neće li robu dovažati iz inozemstva, nego domaće proizvode izvažati i tako novaca u zemlju donesti.«¹⁰² O tom pitanju raspravljalo se dvije godine, svaka županija i grad morali su zauzeti vlastito stanovište o «glavarini» (1771.), pa je na kraju kraljica odobrila navadu hrvatskih gradova koja se tijekom godina razvila, i dopustila Židovima dolazak, a gradovima posebne nameće.¹⁰³ Usprkos negativnoj odredbi, Židovi iz susjednih županija (Bačke, Baranjske, Torontalske, Tolnavske, Zaladske i Somodčke) sve više dolaze i trguju po hrvatskim županijama, posebice u Srijemskoj županiji, u kojoj se domaći trgovci 1776. bune da ih je toliko u Srijemu i Vukovaru kao da su se «tamo nastanili» te da su sve pokupovali (kože) i domaćim zanatlijama onemogućili da dođu do robe.¹⁰⁴

Prve odredbe o trajnom naseljavanju Židova u sjevernoj Hrvatskoj ozakonjene su tek spomenutim «*Patentom o toleranciji*» i njegovim aneksom «*Systematica Gentis Judaicae Regulatio*», koji se primjenjivao od 31. ožujka 1783. za Ugarsku i Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Tim Patentom položaj Židova poboljšao se, djelomično im je bilo dopušteno bavljenje obrtom i poljodjelstvom (uz neka ograničenja), zatim naseljavanje uz dozvole, dopušten im je pristup u škole, zabranjeni su izgredi, a ako su željeli kupiti zemljišta i zgrade za svoje općine, hramove i groblja, morali su nabaviti posebnu carsku dozvolu i sl.¹⁰⁵ Patent je donio neka poboljšanja, no olakšice su se odnosile samo na glavu obitelji i članove koje je uzdržavao, a ne na sve sinove i kćeri (kada se ožene) ili na nove, doseljene Židove. Prema tome, kćeri ili udovica koja se željela udati za Židova koji nije bio pod zaštitom Tolerancijskog zakona morala je napustiti grad u kojem je živjela.¹⁰⁶ Zbog društveno-ekonomske, pravne i političke raznolikosti zemalja Habsburške Monarhije postupak prema Židovima nije bio svugdje jednak. Patent koji je prvo proglašen u Austriji nije se odmah odrazio na

¹⁰² G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 189.

¹⁰³ Isto, 187., 189.-190. Iz odgovora županija i gradova može se zaključiti da je svuda postojao drukčiji običaj. Županija križevačka odgovara da samo po zakonu rimokatolici smiju u zemlji obitavati, pa su zato za Židove odredile namet od 1-2 forinte od 1770. Grad Križevci piše da ne uzima namet, no dobro se zna po dokumentima da su Židovi plaćali 2 forinta. Županija požeška i grad Požega naplaćuju po glavi jednu forintu od 1757. Koprivnička županija potvrđuje da im naplaćuje poseban namet od 1769., ali nakon toga su donijeli odluku da ih ne puštaju na godišnje sajmove, te mole da ih se odstrani. Zagrebačka županija piše da je svakog Židova «preko granice otpratila». Varaždinska županija potvrđuje spomenuti namet i piše da je on «kazan boravljenja». U Virovitičkoj županiji plaćaju 1 forint od 1753., a u Srijemskoj im županiji nitko ne sprječava dolazak na sajmove i plaćaju godišnje po glavi 4 forinta.

¹⁰⁴ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 7.

¹⁰⁵ Melita ŠVOB, Carmen BRČIĆ, Sonja PODGORELEC, Židovi u Hrvatskoj, *Migracijske teme*, 10., Zagreb, 1994., 57.

¹⁰⁶ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 25., 33.

Ugarsku i Hrvatsku. Zanimljivo je napomenuti da su oblasti strogo provodile odredbe Patenta, pa su ga nakon njegova proglašenja u hrvatskim županijama (1783.) svi članovi županijskih skupština morali upoznati, jer je do tada po zakonu Židovima bio «uopće» zabranjen stalan boravak u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, uz neke «privremene» iznimke.¹⁰⁷ Tim Patentom, kako su se tadašnji pravnici izrazili, Židovi su u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bili samo «*tèrpljeni*».¹⁰⁸

Prema Jozefinskom popisu koji se provodio na području Civilne Hrvatske i Slavonije (1785./87.) u sedam županija (Križevačka, Severinska, Varaždinska, Zagrebačka, Požeška, Srijemska, Virovitička) i osam slobodnih gradova (Bakar, Rijeka, Koprivnica, Karlovac, Križevci, Požega, Varaždin, Zagreb-Gradec) spominje se 18 židovskih obitelji sa 111 članova. U Križevačkoj županiji popisane su dvije obitelji sa 15 članova, po jedna obitelj u Križevcima (4 člana) i Koprivnici (6 članova); u Požeškoj županiji popisane su dvije obitelji sa 12 članova; u Virovitičkoj županiji bile su tri obitelji sa 17 članova; u gradovima je popisano Varaždinu 4 obitelji sa 16 članova, u Rijeci četiri obitelji sa 34 člana i u Karlovcu jedna obitelj sa sedam članova.¹⁰⁹

Usprkos Patentu o toleranciji Židovi i nadalje u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji nisu bili zakonom priznata religijska zajednica (u Hrvatskoj i Slavoniji to nisu bili ni protestanti). Usprkos tim krutim ograničenjima Židovi se krajem 18. st. počinju trajno naseljavati u Hrvatskoj. Većina ih, uz već «privremene» Židove, dolazi iz susjednih ugarskih županija (Zaladska, Tolnavska, Šopronska, Bačka) posebice iz onih uz granicu s Kraljevinom, a neki i iz udaljene Moravske i Galicije.¹¹⁰

Židovi su se prvo počeli naseljavati u mjesta u kojima su boravili kao «privremeni» trgovci i trgovali i po nekoliko godina. Zbog sve većeg broja židovskih doseljenika koji se nastanjuju u gradovima, Židovi osnivaju svoje bogoštovne općine - *kehile*¹¹¹ (to nisu u pravom smislu bogoštovne općine, nego židovske zadruge /*Judengemeinde*).

¹⁰⁷ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-55, *Departamentum Judaeorum*, kutija 63./1784. Sve hrvatske županije morale su potvrditi da su pročitale patent *Gens Judaicu* te da su njihovi članovi upoznati s patentom. Požeška i Križevačka županija poslale su dopis u kojem potvrđuju da su na županijskoj sjednici obavijestili sve prisutne o ediktu te da sa na njihovom teritoriju ne nalazi nijedan stalno prebivajući Židov.

¹⁰⁸ M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860.*, Zagreb, 1985., 361.; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 33.; Imbrich DOMIN, *Navučanje pravicah szamoszvojnèh vugerzkeh*, Zagreb, 1821., knjiga, I., 211. Spomenuti Domin ovako objašnjava zakon i za Židove postavlja pravilo §.131.- 3. *Sidovov: zaradi A) Nevernoztì- «1-vich niti videtisze dati, tija do Josefa II. ni im bilo slobodno b.) y vezda takaj szamo za Chasc pri nasz prebivaju, t.j. do drugog Naredgyenya jedino terpijusze ...».*

¹⁰⁹ Ivan ERCEG, Pripreme i struktura Jozefinskog popisa, *Acta Historico-oeconomica*, vol. 18., (1.), Zagreb, 1991., 16.; Igor KARAMAN, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonija, Srijema i Bačke u doba Josipa II. - 1787.; *Zbornik za društvene nauke Maticè srpske*, 29., Novi Sad, 1961., 89.-90. Od navedenih popisanih židovskih obitelji i 111 članova, bio je 21 oženjen muškarac, 38 dječaka i staraca (udovaca) te 52 žene. Za usporedbu važno je napomenuti da je tada u cijeloj Ugarskoj (zajedno s Hrvatskom) bilo 16 212 židovskih obitelji tj. 80 894 stanovnika židovske vjeroispovijesti.

¹¹⁰ Nakon treće podjele Poljske krajem 18. stoljeća povećao se broj Židova u ugarskim županijama, jer su u Ugarskoj prilike prema Židovima bile puno povoljnije nego u Galiciji.

¹¹¹ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 105. Židovske općine (kehile) osnovni su oblik organiziranja židovskih zajednica u dijaspori. Kehila je vjerska organizacija koja okuplja Židove radi molitve u sinagogama (beth ha k'neset), osigurava vjersko obrazovanje, proslave praznika, sve prema židovskoj tradiciji. Za osnivanje kehile potrebno je najmanje 10 odraslih Židova muškaraca.

Među prvima osniva se općina u Varaždinu (1777.),¹¹² zatim u Čakovcu (1796.),¹¹³ Našicama (1799)¹¹⁴ i Zagrebu (1806.).¹¹⁵ U Vukovaru se već 1794. spominje pet obitelji (16 osoba), koje mole dozvolu za naseljavanje, navodeći da borave u Vukovaru nekoliko godina, a da tolerancijsku taksu plaćaju u drugim županijama, no odbijeni su jer ih Srijemska županija nije smatrala svojim podanicima. Broj židovskih obitelji ostaje isti i 1798. godine, kada Srijemska županija piše u izvještaju Ugarskom namjesničkom vijeću da spomenute obitelji nemaju kuće i nalaze se na njezinom teritoriju bez njezina znanja te se tretiraju kao skitnice. Budući su im ostanak tolerirali zbog obavljanja poslova, pa budući je to okončano, skupština im je naredila da napuste područje županije. Neke su obitelji otišle, ali očito je da su neke i ostale na području Srijemske županije, što je vidljivo u kasnijim dokumentima.¹¹⁶

Gradovi koji su dopuštali stalno naseljavanje Židovima uglavnom su izdavali posebne dozvole za boravak u skladu s patentom, u kojima su bili navedeni i uvjeti kojih su se Židovi morali pridržavati (primjer za to jest dekret o naseljavanju Židova

¹¹² R. GLÜCK, Dekret o naseljenju Židova u Varaždinu, 42.-43. Od godine 1777. od kada su se prvi Židovi u Varaždin naselili, pa do izdavanja dekreta o naseljavanju Židova u Varaždin 1807., izdano je šest naloga za izgon Židova, a svi su povučeni, i to godine 1790., 1791., 1793., 1794., 1796., i 1805. M. LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, 8. Godine 1777. prvi je Židov službeno dobio dopuštenje da se nastani u Varoši. Unatoč tome što je tu odluku Varoško poglavarstvo uskoro poništilo, Židovi je obilježavaju kao godinu osnutka svoje Bogoštovne općine. Neki navode da je općina osnovana 1785. Ovdje bi trebalo napomenuti da su Židovi dobili dozvolu da se nasele na jurisdikcijskom području Varaždinske tvrđe 1794., a od 1781. imali su pravo stanovati na području Varoške općine u tzv. Vanjskoj varoši. Godine 1790. u Varaždinu je napravljen prvi popis 13 židovskih obitelji s područja Grada.

¹¹³ Cvi LOKER, Prava vlasništva iz godine 1836. Izuzetan židovski dokument iz Čakovca, *Novi Omanut*, 44.-45., siječanj-travanj, 2001., 1.-2.; Vladimir KAPUN, Đorđe PAL, Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 336.-340. Iako su Čakovec i Međimurje stjecajem okolnosti dugo bilo izvan Hrvatske, pod ugarskom upravom u ovom će se radu ipak spomenuti i njihova židovska zajednica. Prvi Židovi u Čakovcu službeno su registrirani u popisu poreznih obveznika Zaladske županije 1796. (Philip Fisser, Abraham Rabenstein, Moyses Spaiczenburg, Marc Ebenspanger, Salamon Hönig i Jacob Majer.). Te iste godine osnovana je i Hevra Kadischa. U popisu židovske matice rođenih, prvi navedeni Židov jest Isak Löbl, rođen 1782. godine u Čakovcu.

¹¹⁴ Zvonimir BRDARIĆ, Židovi u Našicama, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 406. Kao prvo novorođenče u židovskim Matičnim knjigama unesena je Babika Müller, rođena 1799., pa je ta godina službeno određena kao početak židovske zajednice u Našicama, iako na židovskom groblju u Našicama postoji nadgrobni spomenik Salamona Kraussa iz 1774., pa se može pretpostaviti da su Židovi u Našice došli i prije.

¹¹⁵ Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj - Iz starina zagrebačke općine (1806.-1845.), *Vjesnik arhiva*, V., Zagreb, 1903., 89.-104.

¹¹⁶ S. GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 8. Prema posebnom ugovoru svaka je židovska obitelj plaćala 10 forinti godišnje u gradsku (varošku) blagajnu. Godine 1801. povodom raspisa Ugarskom namjesničkog vijeća o Židovima-skitnicama, kojima pojedine vlasti daju pasoše, županijska skupština odgovorila je Srijemskoj županiji da nema Židova na njezinom teritoriju, osim «šahtera» u Vukovaru, koji se ovdje zadržava zbog židovskih trgovaca koji prolaze preko njezina područja, a njemu će okružni sudac narediti da lokalnoj vlasti prijavi svakog Židova koji se tamo pojavi. Sličan odgovor je pružen i 1806., ali tada je napisano da se radi i židovskoj obitelji koja se u Vukovaru zadržava od 1790. radi prihvaćanja i ukonačivanja putujućih Židova. U popisu iz 1807. spominju se čak četiri obitelji u Vukovaru, od kojih su dvije došle 1788., treća 1790., a posljednja 1806./07.

u Varaždinu izdan 1811. s pet poglavlja i 72 paragrafa). Stalnim popisivanjem osoba koje plaćaju tolerancijsku taksu te raznim odredbama i zakonima, Židovi su nadzirani strože, a i zbog nepridržavanja propisa kažnjavani. Osobito su bile teške kazne za neprijavljivane pridošle Židove ili za nekoga tko bi se priženio u obitelji. Rabina i obitelj kaznilo bi se prvi put globom od 20 dukata, drugi put zatvorom od mjesec dana, a treći puta izgonom.¹¹⁷

Nakon smrti Josipa II. (1790.) mnogi slobodni gradovi u Ugarskoj i Hrvatskoj pobunili su se protiv «*tolerancijskog patenta*» i dopuštenog naseljavanja Židova u gradove te su tražili da se nastanjeni Židovi protjeraju i da im se oduzme dozvola trgovanja. Da bi izbjegli protjerivanje, ugarski Židovi obratili su se saboru molbom u kojoj su molili «*da u zemlji (Ugarskoj) i u pridruženim dijelovima (partes adnexae) svuda mogu slobodno polaziti i nastaniti se, i da bi imali pravo steći kuću i zemljište*». O toj se molbi ugarskih Židova raspravljalo u Ugarskom saboru zajedno s pritužbom Židova pristiglom iz mjesta Cirkvena iz Varaždinske županije. Prema prijedlogu biskupa iz Vác -a, Ugarski je sabor donio zakonski članak 38./1790. «*de Judaeis*», koji je potvrđen od kralja 10. siječnja 1791., a određuje: »*da bude skrbljeno za stanje Židova, dok će se o njihovom položaju u svezi sa povlastima slobodnih kraljevskih gradova vijećati na temelju prijedloga zemaljskog odbora, koji se imade budućemu saboru podastrijeti, odlučili su Stališi i Redovi odobrenjem Nj. Veličanstva da Židovi stanujući unutar granica Ugarske i pridruženih dijelova ostaju u svim slobodnim kr. gradovima i u drugim mjestima (izuzev gorske gradove) u onom položaju u kojem su bili do 1. siječnja 1790., a ako su možda izgnani, da se onamo smiju povratiti*». Zakonski članak «*de Judaies*» za Hrvatsku nije bio od praktične vrijednosti jer u Hrvatskoj je u to vrijeme, koliko je poznato, bilo naseljeno oko deset židovskih obitelji, što i nije veliki broj Židova u odnosu na ugarske županije.¹¹⁸

Tijekom vladanja kralja Franje I. (1792.-1835.) nekoliko zabrana ponovno je nametnuto, ali Tolerancijski patent nije opozvan.¹¹⁹ Usprkos stalnim zabranama i odlukama o protjerivanju (1790., 1791., 1792., 1794., 1795.), koje su sve opozvane, Židovi su sve češće dobivaju i u ostalim gradovima dozvole za stalni boravak primjerice u Virovitici 1790.,¹²⁰ te time počinje jedna nova stranica u povijesti Židova u Hrvatskoj.

Na kraju, može se zaključiti da je doseljavanje Židova na hrvatska područja ovisilo o nizu političkih i gospodarskih prilika u Hrvatskoj. Različito zakonodavstvo u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u odnosu na Vojnu krajinu, Međimurje i Baranju također je utjecalo na naseljavanje i položaj Židova, određivalo je veličinu židovskih za-

¹¹⁷ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 34.-35.

¹¹⁸ G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj - Krvna osvada i drugi podaci, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, X., 1908., 37.-40.; Š. BRESZTYENSZKY, *Izraelićani*, 7.; Sándor BÜCHLER, *De Judaeis, Az izr. magy. irod. Tarsulat Évkönyve*, Budapest, 1900., 299. (Godišnjak izraelskog mađarskog literarnog društva).

¹¹⁹ T. D. KRAMER, *From Emancipation to catastrophe - The rise and Holocaust of Hungarian Jewry*, University Press of America, Boston, Oxford, 2000., 3.

¹²⁰ Željko WEISS, Doseljavanje Židova i Viroviticu, *Ha-kol*, br. 74., svibanj, Zagreb, 2002., 10.-11. Autor navodi da su se u Viroviticu 1790. doselile prve dvije židovske obitelji, a sljedećih šest obitelji nastanjuju se u idućih nekoliko godina. Nijedan Židov nije posjedovao kuću, nego su stanovali u kućama grofova Pejačevića ili virovitičkih poljodjelaca.

jednica, ali i njihovu migraciju. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji tijekom cijelog 17. i 18. stoljeća potvrđeno je niz odredbi koje su ograničavale dolazak Židova na njezino područje. U primjeni odredbi bilo je dosta kolebanja i različitih tumačenja. Jedni su tolerirali dolazak Židova, a drugi ne, sve je ovisilo o odluci županijskih vlasti ili slobodnih kraljevskih gradova te trgovišta. Budući da su Židovi unatoč zabrani iz 1729. uporno dolazili na sajmove u gradove hrvatskih županija i mjesta Vojne krajine, na kraju su i najveći protivnici bili prisiljeni priznati da zakonske odredbe ne sadržavaju zabranu trgovanja na sajmovima, nego samo zabranu stalnog stanovanja i posjedovanja zemljišta u Hrvatskoj. Iz ovog se vidi da se zakoni u hrvatskim i slavonskim županijama nisu strogo provodili, nego da su Židovi kao trgovci posjećivali sajmove, trgovali, a negdje se uz prešutno dopuštenje vlasti i naselili. Istodobno se u Hrvatskoj i Slavoniji susreću Židovi trgovci koji dolaze iz ugarskih županija trgovati, namjeravajući se u budućnosti nastaniti, i Židovi «privremeno prisutni», koji dobivaju dozvolu stanovanja, ali koji je nakon određenog vremena gube. Zbog neodlučnosti vlasti koja odobrava pa ukida dozvole za naseljavanje, Židovi se preseljavaju iz jednog područja i grada u drugi, iz jedne županije u drugu, pa ih je jako teško u tom razdoblju pratiti. Posebno je teško izdvojiti Židove do 1788. jer nemaju prezimena, a i kada dobivaju prezimena, često se zna dogoditi da imaju ista imena i prezimena (recimo Jakob Hirschl pojavljuje se u nekoliko mjesta). Po hrvatskim i slavonskim županijama, Židovi se prvo naseljavaju na selu, i to u blizini slobodnih kraljevskih gradova, povremeno trgujući u gradu, nadajući se da će se jednoga dana preseliti u grad. Na kraju se može zaključiti da Židovi na područje Kraljevine i Hrvatske i Slavonije počinju dolaziti nakon odlaska Turaka krajem 17. stoljeća, te da se tijekom cijelog 18. stoljeća pokušavaju naseliti. Do donošenja Patenta o toleranciji u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji susreću se tri skupine Židova; *Židovi prolazni* trgovci (turski ili mađarski) koji se susreću samo kada dolaze trgovati i prolazno borave u gradu da bi robu prodali ili ostavili; *Židovi povremeni trgovci* koji često svraćaju u određeni grad na sajam da bi trgovali i nakon određenog vremena dobili dozvolu naseljavanja, te „*privremeno prisutni*“ Židovi, koji dobivaju dozvolu za naseljavanje, ali u određenom vremenskom roku, sve do 1783., kada se Židovi počinju stalno naseljavati.

The “Temporary Presence” of Jews in the Kingdom of Croatia and Slavonia in the 17th and 18th centuries

Ljiljana Dobrovšak

Institute of social sciences Ivo Pilar

Marulićev trg 19/1

Zagreb

Republic of Croatia

In her work, the author presents the first information about Jews on the territory of the Kingdom of Croatia and Slavonia and that of the Military Border in the 17th and the 18th centuries. Since the colonization of Jews in this territory was forbidden, they frequented Croatian trade markets as merchants. The author therefore categorizes the Jewish merchants based on the duration of their stay as transient, occasional and temporarily present.

Key words: Hungary, Croatia, Slavonia, Jews